

UOT 75

<https://doi.org/10.59849/2311-8482.2025.3.213>

MƏTİN ŞƏRİFOV*

XVIII–XIX ƏSR AZƏRBAYCAN MƏİŞƏTİNDƏ METAL ƏŞYALAR

Məqalədə XVIII–XIX əsrlərdə Azərbaycanda metaldan, xüsusilə misdən hazırlanmış məişət əşyalarının funksional və bədii xüsusiyyətləri tədqiq edilərək, Lahic misgərlik məktəbi başda olmaqla müxtəlif bölgələrdə – Qarabağ, Gəncə, Naxçıvan, Abşeron və Şirvanda – fəaliyyət göstərən sənətkarların hazırladığı qazan, dolça, satıl, şərbət qabı, çay dəstgahi, aftafa-ləyən və digər əşyaların forması, bədii tərtibatı və texniki üsulları təhlil olunur. Sənətkarlığın inkişafı ilə yanaşı, sənayeləşmə və Avropa məhsullarının bazara daxil olması nəticəsində yerli misgərlik ənənələrində baş verən dəyişikliklər və uyğunlaşmalar da diqqətə çatdırılır. Məqalə həm regional sənətkarlıq fərqlərini, həm də bu sənətin tarixi-mədəni dəyərini sistemli şəkildə işıqlandırır.

Açar sözlər: məişət avadanlığı, misgərlik, dekorativ qablar, sənətkarlıq və s.

Giriş

Azərbaycanın ənənəvi məişətində mis qab-qacaq və metal məmulatları xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu əşyalar sadəcə gündəlik ehtiyacları ödəmək üçün deyil, eyni zamanda ailələrin estetik zövqünü və sosial statusunu nümayiş etdirmək məqsədilə istifadə olunurdu. XVIII–XIX əsrlərdə Azərbaycanın istər şəhər, istərsə də kənd məişətində demək olar ki, hər bir evdə misdən hazırlanmış avadanlıqlar – iri bişirmə qazanı, çaydan, dolça, samovar, aftafa-ləyən dəstləri, çıraq, məcməyi və digər çoxsaylı əşyalar – mühüm yer tuturdu. Bu əşyalar həm praktik baxımdan istifadəyə yararlı idi, həm də bədii baxımdan zərif naxışlarla işlənmiş şəkildə təqdim olunurdu.

Əsas təhlil

Misgərlik sənəti Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində inkişaf etmişdi və hər bir bölgənin özünəməxsus üslubu, naxış dili və texniki üsulları vardı. Bununla belə, bəzi bölgələr bu sənət sahəsində xüsusilə fərqlənirdi. Bu baxımdan Lahic kəndi (İsmayıllı rayonu) misgərlik sənətinin ən parlaq mərkəzlərindən biri kimi tanınırdı. Burada fəaliyyət göstərən ustalar yüksək texniki ustalılıqları və zərif bədii zövqləri ilə seçilirdilər. Lahicdə istehsal olunan mis məmulatlar təkcə yerli bazarda deyil, eyni zamanda qonşu ölkələrə də ixrac olunurdu. Böyük miqyaslı istehsal, keyfiyyətli materiallardan istifadə və zəngin dekorativ naxışlarla seçilən bu məhsullar sayəsində Lahic xalq arasında bəzən “Azərbaycanın mis krallığı” adlandırılırdı. Bu epitet təkcə sənətkarların sayına və istehsal gücünə deyil, həm də Lahic misgərlərinin ölkə miqyasında nüfuzuna işarə idi.

Lahicdə XIX əsrdə orada 200-dən çox misgər emalatxanası fəaliyyət göstərirdiyi bir çox mənbələrdə qeyd edilir.¹ Hətta 1870-ci illərdə Lahic kəndinin əhalisindən minə yaxın adam birbaşa misgərlik sənətində çalışırdı. Burada hazırlanmış məhsullar ölkənin digər bölgələrindəki iri şəhərlərin istehsalından heç də geri qalmırdı. Lahic ustaları müxtəlif növ məişət qabları – süd və ya su üçün dolçalar, qazanlar, sinilər, çaydanlar, ləyənlər, taslar hazırlayıb üzərlərini nəfis naxışlarla bəzəyirdilər. Lahic mis məmulatları adətən qalaylanmış şəkildə istifadəyə verilirdi, mis qablara daxildən qalay qatının çəkilməsi onların qida ilə təmasda paslanmamasını və zərərli maddə sızmamamasını təmin edirdi.

Mis qabların bədii tərtibatı dövrün estetik zövqünü əks etdirirdi. Üzərlərinə döymə (qəlib), qazma və cızma texnikaları ilə ornamentlər salınırdı. Tipik naxışlar nəbati motivlər (üzüm tənəyi, çiçəklər, yarpaqlar), həndəsi naxışlar və ərəb kalliqrafiyası idi. Məsələn, böyük mis sinilərin

¹ https://unesco.az/az/articles/intangible_cultural_heritage/copper-craftsmanship-lahij - Lahic misgərlik sənəti

(məcməyilərin) haşiyəsində və ya mərkəzində Quran ayələri həkk olunması geniş yayılmışdı. Belə məcməyinin bir fraqmenti göstərir ki, mis sininin kənarında Quran kəlamları oyma üsulla yazılmışdır. Bu cür qablar həm gündəlik yeməklərin verilməsində, həm də mərasimlərdə, məsələn, dini yığıncaqlarda ehsan paylamaq üçün istifadə olunurdu. Yazılı və ya rəmzi naxışlı qablar həm funksional əhəmiyyət daşıyır. həm də əhalinin dini inancını əks etdirirdi. Məsələn, bir çox yerli əhali hesab edirdi ki, üzərində ayə yazılmış qabdakı su və ya yemək şəfəverici ola bilər.

Misgərlikdə texniki üsullardan ən çox tətbiq olunanlar çəkmə (dövriyyə), qalxma (şişirtmə), sınıma (qəlib vurma), qazma, cızma və qara su (niello) texnikaları idi. Araşdırmalara görə XVIII əsrdə Azərbaycanda metal məişət əşyalarının və zinət əşyalarının bəzədilməsində altı əsas texniki üsul yayılmışdı. Bunlardan biri sədəfkara adlanan incə tel hörmə (filiqri) idi – mis və gümüş tellerin burulub naxış şəkilli məmulat formalaşdırması üsulu. Lakin filigri daha çox zinət əşyalarında və zərgərlik məmulatlarında tətbiq olunurdu, məişət qablarında isə döymə və cızma daha geniş idi.

Mis məmulatlarının növləri: Azərbaycan məişətində metal, xüsusən mis əşyaların palitrası çox zəngindir. Aşağıda bəzi əsas növlər və onların istifadə məqsədləri verilmişdir:

Qazan və qapaqları: Azərbaycan məişətində yemək bişirmək üçün istifadə olunan mis qazanlar ənənəvi mətbəxin vacib atributlarından idi. Fərqli xörəklərin hazırlanmasında müxtəlif ölçülü bu qazanlardan istifadə olunurdu. Xüsusilə plov bişirmək üçün ayrıca seçilən mis qazançalar vardı ki, onların üzərinə “sərpuş” adlanan xüsusi qapaqlar qoyulurdu. Sərpuş, konusvari formalı, misdən hazırlanmış və içərisindəki buxarı saxlayaraq yeməyi isti və buxarlanmış halda təqdim etməyə xidmət edən bir element idi. Eyni zamanda, sərpuş süfrəyə verilən plovun təntənəli təqdimatını təmin edirdi, bu, qonaq qəbulunda həm mətbəx mədəniyyətinin zənginliyini, həm də ev sahibinin zövqünü nümayiş etdirən simvolik detal idi.

Dolça və sutulalar: Azərbaycan məişətində su və süd kimi mayelərin daşınması və saxlanması üçün istifadə olunan ənənəvi qablar arasında dolça və satıl (sutula) mühüm yer tuturdu. Bu qablar əsasən misdən hazırlanır, həm funksional, həm də dekorativ baxımdan məişətin ayrılmaz hissəsi sayılırdı.

Dolça, ümumiyyətlə, qulplu və ağızlı şəkildə hazırlanan bir qab idi. Onun əsas funksiyası su, ayran və digər mayeləri daşımaq və süfrəyə təqdim etmək idi. Geniş gövdəli və ensiz boğazlı forması dolçanı həm estetik baxımdan cəlbedici edir, həm də içərisindəki mayeni daha uzun müddət sərin saxlamağa imkan verirdi. Dolçaların bəzi nümunələri üzərində döymə və cızma texnikası ilə işlənmiş nəbati və həndəsi naxışlar, bəzən də dini və ya xoşbəxtlik arzulayan yazılar yer alırdı. Zəngin ailələrdə istifadə olunan dolçalar bəzən gümüş suyu ilə örtülür, parlaq səthlə təqdim olunurdu.

Satıl isə daha iri ölçülü, vedrə tipli mis qab idi. Onun əsas funksiyası su daşımaq idi – xüsusilə kənd və yarımköçəri yaşayış məskənlərində quyudan su çəkmək üçün satıldan istifadə olunurdu. Bu qablar adətən bir qulp ilə təchiz olunurdu, bu isə həm daşmanı asanlaşdırır, həm də vedrənin quyudan asılmasına imkan verirdi. Satıllar da dolçalar kimi bədii baxımdan işlənirdi – möhkəm gövdəli, bəzəkli səthi və möhkəm tutacağı onun gündəlik istifadə üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göstərirdi. Bəzi satılların üzəri dekorativ məqsədlə sadə dalğavari və ya xətlə naxışlarla bəzədilir, hətta bəzi hallarda ustanın adı və ya düzəldildiyi tarix də qeyd olunurdu. Bu əşyalar, bir tərəfdən gündəlik tələbatı ödəyən istifadə vasitəsi, digər tərəfdən isə xalq sənətkarlığının bir nümunəsi kimi qəbul olunurdu. Hətta toy və bayram mərasimlərində, qonaqların qarşılınmasında dolça və satıldan istifadə xüsusi ritual xarakteri daşıyırdı, bu da onların həm məişətdə, həm də mədəniyyət tarixində önəmli yer tutduğunu göstərir.

Aftafa-ləyən dəsti: Əlləri yumaq üçün nəzərdə tutulan aftafa (uzun ağızlı su tökmək qabı) və ləyən (altlıq tasa) hər bir evdə, xüsusən də varlı ailələrin qonaq otaqlarında olardı. Müsəlman ənənəsinə görə namazdan əvvəl dəstəmaz (ablution) üçün aftafa-ləyən də zəruri idi. Üzərindəki

məhəccər formalı dəlikli altlıq, suyun sıçramaması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Misdən, bəzən də latundan hazırlanan bu cür dəstlər bir çox hallarda “namaz dəsti” adlanırdı və üzəri nəbati ornamentlərlə, dini sözlərlə bəzədilirdi.

Çay dəstgahı: XIX əsrdə Azərbaycanda çay içmək mədəniyyəti məişətin ayrılmaz və mühüm bir hissəsinə çevrildi. Bu dövrdə çay artıq ictimai ünsiyyətin baş verdiyi mərasimlərin, qonaq qəbulunun əsas elementi hesab olunurdu. Çay süfrəsi qonaqpərvərliyin simvolu, ailə içində isə gündəlik rahatlıq və istirahət anlarının ayrılmaz hissəsi idi. Çay hazırlanması üçün əsas vasitə samovar idi. Bu avadanlıqlar əsasən Rusiyadan gətirilirdi, lakin dövrün ikinci yarısından etibarən Tiflisdə və Bakıda da samovar istehsalı başlamışdı. Samovar vasitəsilə su qaynadılır, onun üst hissəsində yerləşən kiçik mis çaydan isə çayın dəmlənməsi üçün istifadə olunurdu. Dəmləmə – yəni “qaynar suyun üzərinə çay süzülüb buxarda saxlanması” – üçün istifadə olunan bu mis çaydanlar estetik baxımdan da diqqət çəkirdi: üzəri naxışlı, cızma və döymə texnikası ilə bəzədilmiş olurdu. Çay süfrəsində mis məcməyi, mis və ya keramika pialələr, şəkər üçün qapaqlı qab, bəzi hallarda isə şərbət qabları da yer alırdı. Bu dəstgahın zənginliyi və dekorativliyi ev sahibinin zövqünü, sosial vəziyyətini və qonağa olan hörmətini göstərirdi.

Şərbət qabları: Azərbaycanın ənənəvi məişət mədəniyyətində toy, bayram və digər mərasimlərdə qonaqlara şərbət – yəni şirin, ətirli içki – təqdim edilməsi geniş yayılmış bir adət idi. Bu məqsədlə istifadə olunan şərbət qabları, həm funksional, həm də dekorativ baxımdan diqqətçəkən məmulatlar idi. Adətən qədəhvəri formalı, geniş ağızlı, hündür ayaqlı və gül ləyəni tipində olan bu qablar misdən hazırlanırdı, bəzi hallarda isə gümüşlə örtülərək və ya incə naxışlarla bəzədilərək daha təntənəli görkəm alırdı.

Şərbət qabları yalnız içki saxlamaq üçün deyil, həm də mərasimin ümumi ab-havasını tamamlamaq, estetik zövqü ifadə etmək və qonaqlara hörmət göstərmək məqsədilə istifadə olunurdu. Belə qabların üzərində tez-tez nəbati ornamentlər, ərəb qrafikalı yazılar və ya zoomorf fiqurlar yer alırdı ki, bu da qabın həm sənət nümunəsi, həm də ritual atribut kimi rolunu artırırdı. İçərisinə gülab, limonlu, darçınlı və ya meyvəli şərbətlər doldurulur, mərasim boyu qonaqlara ehsan və ya süfrə içkisi kimi təqdim olunurdu. Bu qablar həm şəhər, həm də kənd mühitində istifadə edilsə də, xüsusilə varlı ailələrin süfrələrində bədii işləməli mis və ya gümüş şərbət qabları daha çox diqqət çəkirdi.

Məişətin xırda qabları: Mis məcməyilər, boşqablar, kasa və pialələr də hazırlanmamış deyildi. Hər nə qədər gündəlik yeməyi süfrəyə vermək üçün dulmuşçuluq (keramika) və ya ağac kasalar geniş istifadə olunsada, bəzi hallarda varlı ailələrdə mis və ya gümüş kasalardan istifadə olunurdu. Xüsusilə, zəfəran qabı kimi xüsusi təyinatlı kiçik qablar var idi, məsələn, zəfəran kimi bahalı ədviyyəti saxlamaq üçün qapağı kip bağlanan balaca metal qutu hazırlanırdı. Bu qutular da üzəri miniatür səhnə və ya nəbati ornamentlə bəzəkli ola bilərdi. Mis və ya tunc pialələr (camlar) da mövcud idi, lakin porselen gəldikcə metal pialələr ikinci planda qaldı.

Bölgələr və mis məmulatları: Azərbaycanın hər bölgəsində misgərlər olsa da, fərqli yerlərin üslubu arasında incə fərqlər var idi. Lahıc (Şirvan) üslubu – kiçik həndəsi və nəbati naxışlarla tam səthi örtülmüş, bəzən isə bir zolaqda kufi yazı ilə “Ya Əli”, “Ya Fətah” kimi ifadələr həkk edilmiş – mis qablar demək idi. Lahıc işlərinin ustalığı o dərəcədə yüksək qiymətləndirilirdi ki, Cənubi Qafqazda bazarlarda “Lahıc işi” adı ilə tanınırdı. Şuşa (Qarabağ) və Gəncə misgərləri isə Qacar təsirinə daha açıq idilər, buna görə bəzən onların işlərində insan və heyvan fiqurları, əfsanəvi səhnələrə rast gəlinirdi. Bakı və Abşeron zonası əsasən xam neftdən əldə edilən mazutla qızdırılan işıqlar üçün misdən lampa və şamdan düzəltməsi ilə də tanınırdı. Bakı misgərləri həmçinin dənizdən çıxarılan balıq və kürü üçün xüsusi mis qablar (məsələn, kürü qabları) da hazırlayırdılar. Naxçıvan bölgəsində XVIII əsrdə Naxçıvan xanı Ehsan xanın nəzdində mis emalatxanası var idi ki, burada yerli

filizdən əldə edilən mislə müxtəlif qablar hazırlanıdı. Ümumilikdə, Şirvan (Lahıc, Şamaxı), Qarabağ (Şuşa), Gəncə və Təbriz mis məmulatları ən tanınmış hesab oluna bilər.

Nəticə

XIX əsrin sonlarına doğru, xüsusilə, dəmiryolunun çəkilməsi ilə, Rusiya istehsalı olan mis-nikel ərintili qablar və Avropa fabriklərinin mətbəx əşyaları bazara gəldi. Bu, yerli misgərlik sənətinə ciddi təsir göstərdi. Lahıca emalatxanaların azalması buna misaldır. Ancaq buna baxmayaraq, bəzi sənətkarlar yaradıcılıqlarını yeni şəraitə uyğunlaşdıraraq dekorativ suvenirilər, xatirə qabları hazırlamağa başladılar. XX əsrin əvvəllərində milli üslubda işlənmiş mis qablar artıq tək-cə məişət əşyası deyil, həm də milli incəsənət nümunəsi kimi sərgilərdə təqdim olunurdu. Bu isə gələcək nəsillərə misgərlik ənənəsini ötürdü və bugünkü günümüzədək Lahıc kimi yerlərdə misgərlik canlı qalmasını təmin etdi.

ƏDƏBİYYAT

1. https://unesco.az/az/articles/intangible_cultural_heritage/copper-craftsmanship-lahij - Lahıc misgərlik sənəti
2. Bournoutian, George A. The 1820 Russian Survey of the Khanate of Shirvan: A Primary Source on the Demography and Economy of an Iranian Province prior to its Annexation by Russia. Gibb Memorial Trust, 2016. ISBN 978-1909724808.
3. Mustafayev A. Azərbaycan maddi mədəniyyət tarixi (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat). Bakı. Bakı Universiteti nəşriyyatı 2009.
4. Нариманов И.Г. Селимханов. К применению первых металлов в быту населения Восточного Закавказья // ДАН Азерб. ССР, 1965, №4.

* *Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının doktorantı*
E-mail: metinsharifov@gmail.com

Matin Sharifov

METAL HOUSEHOLD ITEMS IN 18th–19th CENTURY AZERBAIJAN

The article examines the functional and artistic features of metal, particularly copper, household items produced in Azerbaijan during the 18th–19th centuries. Based on the analysis of objects created by craftsmen from various regions — including the Lahij copper-smithing school, Karabakh, Ganja, Nakhchivan, Absheron, and Shirvan — the study explores the forms, artistic decoration, and technical methods of making cauldrons, pitchers, satils, sherbet vessels, tea sets, ewers with basins, and other items. In addition to the development of craftsmanship, the article highlights the transformations and adaptations within local metalworking traditions resulting from industrialization and the influx of European goods into the market. The research systematically illuminates both the regional distinctions of Azerbaijani craftsmanship and its historical and cultural significance.

Keywords: *household utensils, coppersmithing, decorative vessels, craftsmanship, etc.*

Матин Шарифов**МЕТАЛЛИЧЕСКИЕ БЫТОВЫЕ ПРЕДМЕТЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ
XVIII–XIX ВЕКОВ**

В статье исследуются функциональные и художественные особенности металлических, в частности медных, бытовых предметов, изготовленных в Азербайджане в XVIII–XIX веках. На основе анализа образцов, созданных мастерами различных регионов - Лагичской школы медников, Карабаха, Гянджи, Нахичевани, Апшерона и Ширвана — рассматриваются форма, художественное оформление и технические приёмы изготовления таких изделий, как казаны, кувшины, сатылы, сосуды для шербета, чайные сервизы, афтафы-лейяны и другие предметы. Наряду с развитием ремесла внимание уделено также изменениям и адаптациям в местных традициях медного дела, вызванным процессами индустриализации и проникновением европейских изделий на рынок. Статья системно освещает как региональные особенности азербайджанского ремесла, так и его историко-культурную ценность.

Ключевые слова: бытовая утварь, медное дело, декоративные сосуды, ремесло и др.

AMEA-nın müxbir üzvü Cəfər Qiyasi tərəfindən təqdim edilmişdir.

İlk daxilolma tarixi: 06.06.2025

Son daxilolma tarixi: 27.07.2025